

■ Sevdə QASIMOVA

6 aprel 2019

WWW.KASPI.AZ

Bekir Çobanzadə türk xalqlarının ədəbi-bədii fikir tarixinə yalnız dilçi və ədəbiyyatşünas alim kimi deyil, həm də şair və yazıçı kimi daxil olmuşdur. Adətən, B.Çobanzadədən bəhs edən alimlərin böyük əksəriyyəti onun bir çox dilləri, o cümlədən bütün türkdilli xalqların dillərini və mədəniyyətini bildiyini vurğulamışlar (8 və 9.). Bu fikrə cəsarətlə onu da əlavə etmək olar ki, o, türk-tatar xalqlarının folklorunu, adət-ənənəsini və etnoqrafiyasını da dərinləndirən, ədəbi-ictimai mənəvi miras qoyduğu elmi-bədii irsi dediklərimizin təsdiqidir. Böyük alim həm elmi, həm də bədii əsərlərində xalqın istək və arzularının ifadəsi olan folklorun geniş bəhrələnməmişdir. Şübhə və tərəddüd etmədən deyə bilərik ki, o, şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən şablon və ya hazır stereotiplər kimi deyil, yaradıcı şəkildə istifadə etmişdir. Başqa sözlə desək, onun yaradıcılığında folklor yalnız hazır material kimi ədəbiyyata gətirilmir, həm də dövrün, zamanın türk-tatar xalqının taleyində oynadığı tragik-dramatik fakt və hadisələr kimi təqdim edilir. Görkəmli alim folklorla - yaşanılmış tarixlə çağdaş zaman arasında harmoniya yaradır. Ona görə də, alimin baxışlar sisteminə folklor dünyanın hadisəsindən daha çox çağdaş zamanın aktı kimi çıxış edir.

O da unudulmamalıdır ki, onun yaradıcılığında folklorun bəhrələnmə birqütblü deyil, qarşılıqlı olmuşdur. Daha doğrusu, istedadlı alim ümumən folklorun və onun bədii sözlü qolundan - şifahi xalq ədəbiyyatından səmərəli şəkildə yararlandığı və

nı, yaxud B.Çobanzadənin bunu yunan mifoloji panteonuna analogiya olaraq yaratdığını aydınlaşdırmaq çətindir. Lakin buna baxmayaraq, “yuxu tanrısı” konseptinin araşdırılması vacib məsələdir. Təbii ki, bu obraz türk mifoloji inanclarına yad hadisə deyildir. Türk inanc sisteminə yuxu paradigması zəngin mənalarla bağlıdır. Məsələn:

1. Yuxu-xəbərlər motivi;
2. Yuxu-buta/vergi motivi;
3. Yuxu-ölüm motivi.

Şeirdə daha sonra deyilir:

*Ana qəlbi necə nazik, kövrəkdir,
Vacib olan bu gerçəyi bilməkdir.*

*Yuxu görüb gecə qəfil oyanar,
Saatlarla ələ durub dayanar.*

*Səhər tezdən çağıraraq qonşunu,
Fal aqdırar, yozdurur o yuxunu.*

Burada milli həyatın folklor stereotipləri ilə müəyyənləşən mənzərəsi öz əksini tapmışdır. Gecə yuxu görən ananın səhər tezdən falçı çağıraraq yuxusunu yozdurması bütövlükdə “folklor həyatının”, “folklorla (vasitəsilə) yaşanan həyatın” şeirdə motivləşməsidir. Bu motivin indiki halda, ən azı, iki səviyyəsi görünür:

1. Kırım-tatar etnik səviyyəsi;
 2. Ümumtürk-oğuz etnik səviyyəsi.
- “Yuxu” motivinin bu iki səviyyəsi onun ümumtürk etnopsixoloji davranış invariantı olduğunu göstərir. Bu invariant Kırım-ta-

yildir. “Qaraqünə oğlu Qarabudaq” adından danışarkən qeyd etdik ki, “qara” işarəsi birbaşa Xaosla bağlı semantemdir. Ata “Qara Güne” və oğlu “Qara Budaq” - hər ikisi Qara Şaman arxetipinin paradigmaları kimi Xaos/Qara dünya ilə əlaqələndirilir.

Yuxu - türk etnik ənənəsində xəbərdir. Məsələn, oğuz türkləri yuxunu reallığın xəbərləri hesab edirdilər. Beləliklə, yuxu ilə reallıq arasında mövcud olan “xəbər” iki dünya arasında vasitə kimi çıxış edir. R.Kamal yazır ki, kafirin casusu Oğuz-Kafir dünyaları arasında dialoqu və kommunikativ hadisə yaradan xronotopik obrazlardan biridir. Casusun “iş”i “casuslamaqdır”, sərhəddən, periferiyadan Mərkəzə (təkura) xəbər çatdırmaqdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da sərhəd xronotopu bir-birilə bağlı olan, yaxud bir-birinin davamı olan məkanlar arasındakı münasibətləri müəyyənləşdirir. Sərhəd “özgə dünya”nın, kafir dünyasının mövcudluğunu və ya yaxınlığını bildirir, qəhrəmanın sosial statusunu dəyişdirən simvolik həddəddir.

Yuxarıda da dediyimiz kimi, B.Çobanzadənin şeirlərində folklor həmişə və hər yerdə bir bütöv olaraq iştirak etmir. Həmin şeir nümunələrində folklorun hər hansı bir komponenti iştirak edir və həmin nümunələrdə folklor yalnız görünən bir arqument kimi deyil, həm də görünməyən, lakin mövcud olan fakt kimi çıxış edir. Məsələn, Şair 1920-ci ildə Budapeştdə yazdığı “Atama” şeirində valideynlərinə, xüsusilə də atasından bacısını oxutmasını xahiş edir. Əslində, bu klassik ədəbiyyatdan gələn ənənəvi mövzuya folklor məzmunu gətirən yal-

maq istəyirdi. Göründüyü kimi, Əbadil qədim və orta əsrlərin yox, XX əsrin ədəbi qəhrəmanıdır. Burada aşiq və məşuqu elmdən, maarifdən uzaq düşən hüquqsuz qızlar əvəzləyib. Klassik ədəbiyyatdakı, hətta folklorlardakı aşiq və məşuq (“Qurbanı”, “Əslə və Kərəm”, “Aşiq Qərib”, “Abbas və Gülgəz”... olduğu kimi) daha çox ilahi eşqin simvoludursa, B.Çobanzadənin qəhrəmanı real həyatdan gələn və ictimai, sosial problemləri olan qəhrəmanlardır.

Bu düşüncələri (bacısının təhsil alması məsələsini) yalnız müəllifin öz bacısı ilə məhdudlaşdırmaq doğru olmaz. Əslində, B.Çobanzadə bu qış vasitəsi ilə bütün qızların təhsil almasını şərait yaratmalarını valideynlərə çatdırırdı:

*Əbadil quş, qardaş quş,
Bizim əldə yumuşaq qış,
Bunu atama yetir,
Cavabını al, gətir,
Cavabını al, gətir...*

Əlbəttə, Əbadil quşundan danışarkən Azərbaycan nağılları üçün xarakterik olan Zümrüd quşu, yaxud başqa adı ilə Simurq quşunun adını çəkməmək olmaz. Burada Əbadil quşu ilə Zümrüd/Simurq arasında semantik baxımdan mühüm bir eyniləşdirici məqam var. Bu hər iki quşun xilaskarlıqla bağlılığıdır. Əgər Simurq/Zümrüd quşu qaranlıq dünyaya düşmüş qəhrəmanı xilas edərək, onu işıqlı dünyaya apararsa, Əbadil quşunun apardığı məktub da lirik qəhrəmanın bacısını qaranlıq dünyadan (cəhəltədən) işıqlı dünyaya (maarifə) qovuşdurmaq məqsədini güdür.

L.A.Lelekov yazır ki, Simurq İran mifologiyasında gələcəkdən xəbər verən quşdur. Adı “Avesta”dakı qartalabənzər quşun adı ilə bağlıdır. Simurq bəzən tale vasitəsi kimi də çıxış edir... (8, 436-437). Professor İsmayıl Vəliyev göstərir ki, simurqun xeyirxahlığı, insanlara, darda qalana yardım etməsi, qaranlıq dünya ilə işıqlı dünya arasında sərhədsiz məsafə qət etməsi onu Humay quşuna yaxınlaşdırır, hətta onları eyniləşdirir.

Göründüyü kimi, burada əsas semantik nöqtə quş obrazının türk mifik ənənəsində oynadığı rolla bağlıdır. Bu cəhətdən, Əbadil quşu - Simurq - Zümrüd - Humay eyni mənə sırası yaratmaqla, qaranlıqdan işığa parən xilaskar rolunu oynayır.

Folklorun B.Çobanzadənin şeir yaradıcılığında ifadəsi “Buludlar, buludlar” şeirində də öz əksini tapmışdır. Burada artıq quşa yox, buludlara müraciət edilir. Müəllif əvvəlcə “Məni də götürün könlüm açılınsın, // yurduma gözümün yaşlar saçılınsın”, “Götürün siz məni o uzaq yerlərə, // Salğırdə saçını yuyan dilbərə”, “Dərya sahilinə aparın, gedək, // Zöhrənin üzünü orda seyr edək” deyirsə, şerin sonunda tamamilə başq bir müraciət forması ilə üz-üzə qalırıq:

*Buludlar, buludlar,
Hardan gəlsiz?
Köyümdən, anamdan,
Xəbər verin siz.
Söyləyin, birlikdə boşalıb dolaq,
Yollara tökülək, saralıb solaq.*

*Buludlar, buludlar,
Yaylaya gedin,
Əsmanı görsəniz,
Salamlar edin.
Yaşlı gözlerini ananın silin,
Öpüb əllərini, dərini bilin.*

Fikir verin, birinci müraciətdə şair “məni də götürün, aparın, görək, seyr edək” - deyirsə, ikində bunu etmir. Buludların uzaqlaşdığını görüb müraciətin formasını da dəyişir. Qasım bəy Zakirin məşhur qoşmasında olduğu kimi, “hardan gəlsiz”, “xəbər verin siz” - deyir.

Poetik nümunələrdəki bu təhkiyə üsulu, nağılları ilə özünü yalnız ifadə formasında deyil, məzmun və mahiyyətdə də göstərir, onların yalnız folklorla bağlılığını deyil, həm də iç-içə olduğunu göstərir. Bu əsərlərdə folklorun özündən çox ruhu yaşayır.

Şair “Doğdum bir evdə” şeirində çamurdan tikilmiş, tavanını his basmış, borc içində yaşayan, bayramda belə ayağıyalın gəzən, çörəyini çobanlıqdan və cəhərdən çıxaran zəhmətkeş bir ailədə doğulduğunu ifadə edir. Əslində, şairin bədii boyalarla təsvir etdiyi Qarasubazar bölgəsindəki bu ev yalnız Çobanzadələr ailəsinin kasıb koması deyil. Bu evdən, komadan bütün Qarasubazar mahalının, sözün daha geniş mənasında, Kırımın, tatar xalqının acınacaqlı taleyi, sosial həyat tərzini bütün tərəfləri ilə aydın görünür.

Davamı səhifə 19-da

Bekir Çobanzadənin şeir yaradıcılığında folklor motivləri

qaynaqlandığı kimi, öz yaradıcılığı ilə folklorun zənginləşməsi istiqamətində də mühüm rol oynamışdır.

Biz bu yazımızda B.Çobanzadənin şeir yaradıcılığında folklorun qaynaqlanmanın bəzi məsələləri barədə fikir və düşüncələrimizi oxucularımızla bölüşdürmək istərdik. Apardığımız tədqiqatın məntiqi nəticəsi kimi deyə bilərik ki, şair şeirlərində folklorun istifadə edərək daha çox ağırlı, milli tale ilə bağlı məqamları önə çəkir və qabarıq şəkildə ifadə etməyə çalışır. Fikrimizcə, bunun əsas səbəbi şairin özünün və mənsub olduğu tatar xalqının özünün faciəli taleyi ilə bağlıdır. İtmiş vətən, açılığa və səfələtə düşmüş millət, eləcə də türkün keçmiş, böyük ərazilərindən, böyük şəxsiyyətlərinə kimi - Çingiz xan, Hülaki xan, Bati xan, Əmir Teymur və onlarca başqaları şairin müqayisələrində ən ağırlı məqamlar kimi önə çıxır.

B.Çobanzadənin şeirlərində folklorun gələn atalar sözləri, zərb məsəllər, qoşma, layla, bayatılar birbaşa iştirak etməsə də, qanı və canı ilə bağlı olduğu xalq ədəbiyyatının, folklorun ruhu və ya hər hansı bir komponenti iştirak edir. Məsələn, müəllif “Anam” adlı bioqrafik şeirində oğul həsrəti çəkən ananın sarsıntı, iztirab və həyəcanlarını bədii boyalarla təsvir etməklə yanaşı, onun xalq adət-ənənələrinə və inancına, folklorla bağlılığını da məhərtlə verməyi bacarır. Gecə yuxu görən ananın səhər açılan kimi yuxusunu yozma bilən inandığı adama müraciətinə “yuxu tanrısına hörmətlə yanaşan” bir ananın yalnız övladı üçün keçirdiyi narahatlığın ifadəsi baxımından deyil, folklor nümunəsi baxımından da olduqca maraqlıdır.

Şair “Anam” şeirində Zübeydə ananın qürbət əldə təhsil almağa gedən Bekiri “öpüb, sevib laylalarla uyutduğunu, kəmə-gözərdən necə qoruduğunu” qərib oğlu ilə bağlı keçirdiyi hiss və həyəcanları dilə gətirir:

*O özü yuxuma gəlir çox zaman,
Məni hey oxşuyur, öpür durmadan.*

*Öz qara bəxtinə yağdırır lənət,
Yuxu tanrısına eləyir hörmət.*

Şeirdə işlənmiş yuxu tanrısı bir obraz kimi Azərbaycan mifik inanclar sisteminə də mövduq deyildir. İndiki halda bunun Kırım tatarlarının inancları ilə bağlı olması-

tar anasının nümunəsində məhəlli davranış aktıdırsa, “Kitabi-Dədə Qorqud”da Salur Qazanın gecə gördüyü yuxunu səhər qardaşına yozdurması sayəsində artıq ümumtürk etnik davranış aktıdır.

Dastanın “Salur Qazanın evinin yağmalanması” adlı ikinci boyunda Oğuz elinin bəylərbəyi Salur Qazan öz igidləri ilə Ala dağa ova gedir. Bu zaman Salur Qazanın qatı düşməni Şöklü Məliyin Oğuz elindəki casusu Qazanın ovda olduğunu ona xəbər verir. O da gəlib, Qazanın evini talan edir, mal-dövlətini, sürülərini, ailəsinə əsir aparır. Salur Qazan həmin gecə yuxusunu qarışdırır: “Məgər, xanım, ol gecə Qalın Oğuzun dövləti, Bayındır xanın göy-güşi, Ulaş oğlu Salur Qazan qara qayğılu vaqee gördi, sərmərdi ırı turdu. Aydır:

*“Bilürmisin, qanndaşım Qaraqünə, düşməndə ne gördü?
Qara qayğılu vaqee gördüm.
Yumruğumda talıbdan şahin bənəm quşımı alur gördüm.
Göğdən ildırım ağ-ban evim üzərinə saqr gördüm.
Düm qara pusuq ordumun üzərinə tökülü gördüm.
Quduz qurtlar evimi dalir gördüm.
Qara dəvə ənsəmdən qarvar gördüm.
Qarğu kibi qara saçım uzanır gördüm,
Uzanıba gözümü örtür gördüm.
Biləgümdən on barmaqımı qanda gördüm.*

Necə kim bu düşü gördüm, şundan bə-rü əqlim-usım dəre bilmen. Xanım qardaş, mənim bu düşümi yorğıl mana!” - dedi” (3, 44).

Göründüyü kimi, ananın yuxugörməsi ilə Qazanın yuxugörməsi həm semantik məzmunu, həm də folklor davranış baxımından bir-birinin eynidir. Hər ikisi narahat yuxu görür, hər ikisi yuxunu yozmaq üçün adam çağırtdırır: Ana falçını, Qazan da qardaşı Qaraqünəni dəvət edir.

Bu iki yuxugörmə aktının eyni invarianta əsaslandığını nəzərə alsaq, deyə bilərik ki, Qazan da B.Çobanzadənin şeirindəki ona kimi Qaraqünəni falçı statusunda dəvət edir. Bunu Qaraqünənin yuxunu necə mahir şəkildə yozduğundan da görmək olar. O deyir: “Qara bulit dedigin sənə var-dövlətidir. Qar ilə yağmur dediyin ləşkəridir. Saç qayğıdır. Qan qaradır. Qalanınsın yora bilmen, Allah yorsun”, - dedi”.

Qaraqünənin falçılıqla bu və ya digər şəkildə bağlılığı haqqında S.Rzasoy yazır: “Qazanın yuxunu yozmaq üçün öz qardaşı Qaraqünəyə müraciət etməsi təsadüfi de-

niz şeirdəki müraciət deyil, eyni zamanda yazılmış məktubu ünvana necə çatdırmaq vasitəsidir. Müəllif öz fikir və duyğularını vətəninə (atasına) çatdırmaq üçün “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı, suya, qurda, Qaraca Çobana... və ya Şah İsmayıl Xətəidə olduğu kimi səbə yəlinə müraciət etmir. O, “Əbadil” və ya “qardaş” adlandırdığı quşu seçir. Bu quş olduqca sürətlə uçan və gözə az görünən, yəre enməyən, hətta uçarkən belə göyde yatan bir quşdur. Bu quşun adı “Qurani-kərim”in 105-ci ayəsində, Əl-fil (fil) surəsində adı keçir. Orada oxuyuruq:

“1. (Ya Peyğəmbər!) Məgər rəbbinin fil sahiblərinə (Kəbəni dağıtmaq üçün) fillərlə Məkkənin üstünə gələn həbəş ordusuna) nələr etdiyini görmədiniz?!

2. Məgər (rəbbim) onların hiyləsini boşa çıxartmadımı?!

3. Onların üstünə qatar-qatar quşlar (Əbabil quşları) göndərdi.

4. (O quşlar) Onlara bismiş gildən düzəlmiş (möhkəm, xırda) daşlar atırdı”.

Fikrimizcə, müəllifin Əbadil quşuna müraciəti də təsadüfi deyildir. Bu quş xeyirxahlığı ilə seçilən, gücsüzlərə və fəqirlərə kömək edən, eləcə də adı “Qurani-Kərim”də keçdiyinə görə müəllifin gözündə (ictimai həyatda mövcud olmasına baxmayaraq) daha da müqəddəsləşən, bəlkə, bir qədər də əfsanəvi bir quş olduğuna görə şair digər quşa deyil, məhz Əbadilə müraciət edir. Müəllifin ona müraciət etməsində başqa bir mühüm səbəb Əbadil quşunun hündür binaların çatlarında yuva qurması, yəni insanlara daha yaxın, daha məlhəm olmasıdır. Görünür, ona görədir ki, müəllif həmin quşa “qardaş quş” deyə müraciət edir.

Xətəinin “Dəhnamə” poeməsindən bəhs açan professor M.Qasımlı yazır: “Mətnin ümumi mənzərəsi, hadisələrin nağılları təsviri bu mövzunun şifahi xalq ədəbiyyatından götürüldüyünü güman etməyə əsas verir. Çox ehtimal ki, buradakı hadisəyə bənzər rəvayət və yaxud nağıl mətni mövcud olmuşdur”.

Diqqətlə fikir versək görərik ki, burada müraciətin məzmunu və ünvanı da başqadır. Əgər Qazan xan elinin və evinin kimlər tərəfindən yağmalandığını öyrənmək üçün suya, qurda, Qaraca Çobana xitab edirdisə, Xətəinin qəhrəmanı səbə yeli vasitəsilə məşuqəyə arzularını çatdırırdısa, B.Çobanzadə də Əbadil quşu vasitəsi ilə maarifçilik düşüncələrini atasına çatdır-

Əvvəli səhifə 18-də

Bəkir Çobanzadənin içində yaşayıb, boya-başa çatdığı, ana laylası eşitdiyi bu ev tatar xalqının ümumiləşdirilmiş Vətən obrazıdır.

B.Çobanzadənin “Yanıq tütək” şeiri Dədə Qorqud deyimləri üzərində qurulmuşdur:

*İgidlik diləyin, hikkən çox ufaq,
Yurdunda qaya yox, torpağı quraq.
Kiçicik dağlardan vulkanlar çıxmaz,
Alçaq ağacları ildırım yaxmaz.
Yalnız bir şeyin var, tək bircəşeyin,
Qurtarsa, qurtarar yanıq tütəyin.*

Burada şairin poetik ritorikasında Qorqud ruhunu hiss etməmək mümkün deyildir: “...çıxmaz”, “...yaxmaz” imperativləri ilə bitən hökmlər türk milli düşüncəsi üçün xarakterik olan davranış formulları ilə eyni cərgəyə girir. B.Çobanzadə də Qorqud ata kimi öz soydaşlarına ata sözünün gücünə sığınaraq müraciət edir. Sənətkar bu ritorkanı seçməklə, əslində, onların qan yaddaşını tərpədə biləcək formullara müraciət edir.

Milli ruh üstündə köklənən şair elmi yaradıcılığında olduğu kimi bədii-publisist yaradıcılığında da xalqın yaratdığı örnəklərə tez-tez müraciət edir. Sayca o qədər də çox olmayan şeirlərində folklor ənənələrindən, folklor süjetlərindən qaynaqlanır, folklorlardan gələn sadə, aydın üslubda şeirlər yazır. Təhkiyə üslubunda yazılan, əsas süjet xətti folklorlardan gələn “Su anası” şeirində sevgilisindən ayıraraq zorla “qart hacının biri” ilə nikahı qıyılan Ayşənin faciəli taleyindən danışılır.

Xalqın yaratdıqlarına əvəzsiz sərvət kimi baxan Bəkir Çobanzadə məşhur “Qaytarma” oyun havasına həsr etdiyi şeirində şair bu havanın sədaları altında, həm də rəqs edə-edə ölmək istəyir:

*Çal, ölüm, öp, ölüm, oyna, heç durma,
Mənə sən gərəksən, bir də qaytarma...*

B.Çobanzadənin bədii yaradıcılığı bütün mövzu və ideyası, bədii ruhu baxımından milli mövzulara həsr olunmuşdur. Bu poeziya nümunələri üzərində müşahidələr göstərir ki, folklor, etnoqrafizm burada milliliyin əsas ifadə vasitəsi kimi çıxış edir.

Beləliklə, B.Çobanzadənin bədii yaradıcılığı folklor obraz və motivləri ilə zəngindir. Şairin yaratdığı hər bir poeziya nümunəsi milli çalarlara malikdir və bu çalarların boyasını folklor təşkil edir. Bu cəhətdən, müəllifin yaradıcılığında folklor obraz və motivlərindən ilk növbədə bədiiləşdirmə materialı kimi istifadə olunmuşdur. B.Çobanzadənin bədii yaradıcılığında folklor obrazları və etnoqrafik detallardan geniş istifadə olunmuşdur. O, zəngin Krım-tatar folklorunun obrazlarını öz bədii yaradıcılığına sevsə-sevə gətirməklə onlardan bədii ideyanın təcəssüm vasitəsi kimi istifadə etmişdir. Şairin yaradıcılığında folklor obrazları milli həyatın etnoqrafik boyası ilə birgə təqdim olunaraq, milliyyətin bədii ifadəsinə xidmət etmişdir. B.Çobanzadənin bədii yaradıcılığının ideya əsasını tatar xalqı və milli kimliyinin taleyi təşkil edir. Onun bütün mövzuları bu və ya digər şəkildə milli ideyanın təcəssümünə xidmət edir. Müəllif tatar insanı və xalqının obrazını yaradarkən folklor-etnoqrafik boyalardan istifadə etdiyi kimi, tatar folklorunda yadellilərə qarşı mübarizəni təcəssüm etdirən obraz və motivlərdən tatar milli kimliyinin ifadə vasitəsi kimi istifadə etmişdir.

B.Çobanzadənin bədii yaradıcılığı təkcə poetik örnək deyil, həm də şairin özündən daha çox Krım tatarlarının etnobiografiyasıdır. Bu şeir nümunələrində türklərin tarixi və taleyi, adəti və ənənəsi, folkloru və yaşam tərzini xalqla paralel, yanaşı yaşayır və sabaha addımlayır.